

УДК 81.2/44:811.51

**Есенкалык кызы Алиман,
Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети**
**УТРКНЫН “АЛТЫН КАЗЫНА” ФОНДУНА “МАНАС” ЭПОСУН ЖАЗДЫРУУ
ЖАНА “ЖАНДУУ ЭПОСТУН” МАНАСЧЫЛЫК ӨНӨРДҮН ӨНҮГҮШҮНӨ
ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ**

**Есенкалык кызы Алиман,
Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына**
**ЗАПИСЬ ЭПОСА «МАНАС» В ФОНД «АЛТЫН КАЗЫНА» УТРК И ВЛИЯНИЕ
«ЖИВОГО ЭПОСА» НА РАЗВИТИЕ МАНАСЧЕСКОГО ИСКУССТВА**

**Esenkalyk kyzy Aliman,
J. Balasagyn Kyrgyz National University**
**THE RECORDING OF THE EPIC “MANAS” FOR THE UTRK “ALTYN KAZYNA”
FUND AND THE INFLUENCE OF THE “LIVING EPIC” ON THE DEVELOPMENT
OF THE MANASCHI ART**

Аннотация: Макалада кыргыз элинин эпикалык мурасынын өзөгү болгон «Манас» эпосун Улуттук телерадиоберүү корпорациясынын «Алтын казына» фондусуна системалуу түрдө жаздыруу процесси, анын тарыхый этаптары, уюштуруучулук-методикалык негиздери жана маданий-тарыхый мааниси комплекстүү илимий талдоого алынат. Изилдөөдө эпостун оозеки салттагы жашоо формасы менен анын аудио-визуалдык форматта фиксацияланышынын өз ара байланышы, трансформациялык өзгөчөлүктөрү жана сакталуу механизмдери теориялык жана практикалык өңүттөн каралат. Макалада “жандуу эпос” феномени фольклористика жана оозеки поэтика алкагында концептуалдык негизде чечмеленет. Жандуу эпос тексттик структура менен чектелбеген, аткаруучунун (манасчынын) чыгармачылык индивидуалдуулугуна, импровизациялык жөндөмүнө, интонациялык-экспрессивдик каражаттарына жана аудитория менен интерактивдүү байланышына негизделген көп компоненттүү көркөм-эстетикалык система катары мүнөздөлөт. Ал ар бир аткаруу актында вариативдүүлүккө дуушар болуп, динамикалуу өнүгүүчү, синкреттик мүнөзгө ээ болгон маданий кубулуш катары аныкталат. Изилдөөнүн жүрүшүндө жандуу аткарууну аудио жана видео каражаттар аркылуу жаздыруунун спецификасы, анын ичинде вербалдык (тексттик) жана вербалдык эмес (паралингвистикалык, кинестетикалык) элементтерди сактоо маселелери талданат.

Түйүндүү сөздөр: «Манас» эпосу, жандуу эпос, манасчылык өнөр, Алтын казына фонду, архивдик жаздыруу, оозеки чыгармачылык, маданий мурас.

Аннотация: В данной статье проводится комплексный научный анализ процесса систематической записи эпоса «Манас» – ядра эпического наследия кыргызского народа – в фонд «Алтын казына» Национальной телерадиовещательной корпорации, его исторических этапов, организационно-методологических основ и культурно-исторического значения. В исследовании рассматривается взаимосвязь между устной формой бытования эпоса и его фиксацией в аудиовизуальном формате, а также особенности их трансформации и механизмы сохранения в теоретическом и практическом аспектах. Особое внимание уделяется концептуализации феномена «живого эпоса» в рамках фольклористики и устной поэтики. Живой эпос интерпретируется как многокомпонентная художественно-эстетическая система, не ограниченная текстовой структурой, а основанная на творческой индивидуальности сказителя (манасчы), его импровизационных способностях, интонационно-экспрессивных средствах и интерактивном взаимодействии с аудиторией. Он характеризуется вариативностью, динамичностью и синкретизмом, проявляющимися в каждом акте исполнения. В ходе исследования анализируется специфика записи живого исполнения с использованием аудио- и видеотехнологий, включая проблемы сохранения вербальных (текстовых) и невербальных (паралингвистических, кинестетических) элементов.

Ключевые слова: эпос «Манас», живой эпос, манасчы, фонд «Алтын казына», архивные записи, устное народное творчество, культурное наследие.

Abstract: This article presents a comprehensive scholarly analysis of the process of systematic recording of the Manas epic — the core of the Kyrgyz epic heritage — into the “Altyn Kazyna” archive of the National Broadcasting Corporation, including its historical stages, organizational and methodological foundations, and cultural-historical significance. The study examines the interrelation between the oral mode of existence of the epic and its fixation in audiovisual formats, as well as their transformational characteristics and mechanisms of preservation from both theoretical and practical perspectives. Particular attention is given to the conceptualization of the “living epic” phenomenon within the framework of folklore studies and oral poetics. The living epic is interpreted as a multi-

component artistic and aesthetic system that is not limited to a fixed textual structure, but is grounded in the creative individuality of the narrator (manaschi), their improvisational abilities, intonational and expressive means, and interactive engagement with the audience. It is characterized by variability, dynamism, and syncretism, manifesting in each act of performance. The study further analyzes the specific features of recording live performances using audio and video technologies, including the challenges of *preserving both verbal (textual) and non-verbal (paralinguistic and kinesthetic) elements*.

Keywords: “Manas” epic, living epic, Manas storytelling tradition, Golden Fund archive, archival recordings, oral tradition, cultural heritage.

Кыргыз элинин руханий мурастарынын ичинен «Манас» эпосу өзгөчө орунду ээлеп, улуттук аң-сезимдин, тарыхый эс тутумдун жана маданий дүйнө таанымдын негизги булагы болуп саналат. Эпостун кылымдар бою оозеки түрдө муундан-муунга өтүп келиши кыргыз элинин көркөм ой жүгүртүүсүнүн жогорку деңгээлин, тарыхый окуяларды жана элдик баалуулуктарды сактоодогу уникалдуу салтын айгинелейт. “Манас” эпосу жөн гана көркөм чыгарма эмес, ал кыргыз элинин тарыхын, философиясын, дүйнө таанымын жана маданий кодун чагылдырган руханий мурас болуп эсептелет [1, 112-б.].

Оозеки чыгармачылыкка негизделген эпикалык салттын негизги өзгөчөлүгү — анын жандуу аткаруу аркылуу жашап келиши. Манасчылар эпосту өзүнүн көркөм чеберчилиги, импровизациялык жөндөмү жана жеке чыгармачылык өзгөчөлүктөрү аркылуу аткарып, ар бир мезгилде жаңы мазмундук жана формалык өзгөрүүлөрдү киргизип турушкан [2, 45-б.]. Ушул жагдай эпостун динамикалык табиятын жана жандуу мүнөзүн аныктайт.

«Манас» нечен кылымдар бою ооздон-оозго, муундан муунга өтүп, улам кийинки доордун духуна ылайык кошумчаланып, өнүгүп-өзгөрүп келатса да, эпосту алгачкы айтуучулар тууралуу тарыхый булактарда эч кандай кабар жок. Эл арасында айтылып жүргөн уламыш сөздөргө караганда, эпосту биринчи айткан адам болуп Манастын жакын чоролорунун бири Ырамандын Ырчы уулу эсептелет. Манас өлгөндө, ал анын эрдик иштерин кошок түрүндө ырдап чыккан делинет» [12, 43].

XX кылымда техникалык каражаттардын өнүгүшү менен оозеки мурастарды жазып алуу жана сактоо мүмкүнчүлүгү пайда болду. Бул багытта Улуттук телерадиоберүү корпорациясы тарабынан түзүлгөн “Алтын казына” фонду кыргыз элинин маданий мурастарын, анын ичинде “Манас” эпосунун жандуу аткарылыштарын сактоо ишинде өзгөчө маанилүү роль аткарып келет.

Бул макаланын максаты – “Манас” эпосун “Алтын казына” фондусуна жаздыруунун тарыхын изилдөө, «жандуу эпос» түшүнүгүнүн өзгөчөлүктөрүн талдоо жана анын манасчылык өнөрдүн өнүгүшүнө тийгизген таасирин аныктоо.

“Алтын казына” фондунун түзүлүшү жана маданий мурастарды сактоодогу ролу. Кыргызстандын телерадио берүү системасында архивдик фонддор маданий мурастарды сактоонун маанилүү инструменттеринин бири болуп саналат. “Алтын казына” фонду кыргыз элинин тарыхый, маданий жана көркөм баалуулуктарын сактоо максатында түзүлгөн архивдик база катары кызмат кылат.

Фондго белгилүү манасчылардын, акындардын, ырчылардын, мамлекеттик ишмерлердин жана маданият өкүлдөрүнүн үн жана видео жазуулары топтолгон. Бул материалдар кыргыз маданиятынын өнүгүү тарыхын чагылдырган уникалдуу булак катары бааланат.

“Манас” эпосунун жандуу аткарылыштарын жаздыруу фонддун ишмердүүлүгүнүн негизги багыттарынын бири болуп саналат. Архивдик жаздыруулар эпостун ар түрдүү варианттарын салыштырып изилдөөгө, манасчылык салттын эволюциясын аныктоого жана улуттук маданий мурастарды сактоого шарт түзөт.

Фонддун ишмердүүлүгү оозеки чыгармачылыкты сактоонун жаңы формасын жаратып, эпикалык мурастын жазма жана аудио-визуалдык форматта узак мөөнөттүү сакталуусуна өбөлгө түздү.

«Манас» эпосу кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын эң ири жана уникалдуу үлгүсү катары кылымдар бою манасчылар тарабынан жандуу аткаруу аркылуу муундан-муунга өтүп келген. Эпостун негизги өзгөчөлүгү — анын жазма текстке эмес, оозеки салтка таянгандыгында. Ушул себептен улам эпосту сактоо маселеси XX кылымдын башынан тартып илимпоздордун жана маданият ишмерлеринин көңүл борборунда болгон [1, 115-б.]. “Манас” эпосун жаздыруу иштери алгач фольклордук тексттерди кагаз бетине түшүрүү менен башталган. XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып орус жана кыргыз окумуштуулары эпостун айрым үзүндүлөрүн жазып алып, илимий изилдөөлөрдө колдонушкан. Бирок бул жазмалар эпостун толук мазмунун жана жандуу аткаруунун көркөм өзгөчөлүктөрүн толук чагылдыра алган эмес [3, 116-б.].

«Манас» эпосун жыйноо жана жазып алуу: Революцияга чейинки мезгилдеги «Манас» эпосунун алгачкы жазмалары. «Манас» эпосу тууралуу алгачкы жазма маалыматтар XVI кылымда Ферганада тажик тилинде молдо Сайф-ад-дин Ахсикенди жана анын уулу Ноуруз-Мухаммад тарабынан жазылган «Маджму ат-таварих» кол жазмасында кездешет [4, 90-б.]. Касандык шейхтердин өмүр баянына жана даңазаланышына арналган бул легенда тарыхый эмгекте Манастын душмандар менен күрөшү баяндалат. Манас тарыхый инсан катары, Тохтамыштын замандашы, ошондой эле XIV–XV кылымдарда Моголистанда жана Дешт-и-Кыпчакта болгон көптөгөн окуяларга катышкан адам катары сүрөттөлөт. Кыргыз академиги Б.М.Юнусалиев белгилегендей, бул тарыхый эмгекте Манас тарыхый инсан катары, XVI кылымдын экинчи жарымындагы окуялардын катышуучусу катары берилген. Молдо Сайф-ад-Дин эпостун айрым эпизоддорун ошол мезгилдеги тарыхый окуялар менен байланыштырып баяндагандыктан, «Манас» эпосу кыргыздарга гана эмес, коңшу элдерге да белгилүү болгон деп айтууга болот [2, 94-б.].

Илим үчүн «Манас» эпосун ачуу урматы - эл турмушундагы өзгөчө көрүнүш болуп саналган, баалуу этнографиялык, лингвистикалык жана тарыхый материалды камтыган бул улуу мурасты изилдөө - казактын көрүнүктүү окумуштуусу, агартуучусу, саякатчысы, этнографы, фольклористи жана Орто Азия элдеринин тарыхы менен маданиятын изилдөөчү Ч.Ч.Валихановго таандык. 1856-жылы Ысык-Көлгө жасаган сапары учурунда ал кыргыз элинин жашоосун жана турмуш-тиричилигин байкап, уламыштарын жана каада-салттарын изилдеп, эл менен маектешип, үй-тиричилик буюмдарынын, кийим-кечелердин, курал-жарактардын бай коллекциясын чогулткан.

Сапар маалында ал бир ырчыга жолугуп, андан кыргыз баатыры Манастын каармандык өмүрү жана иштери тууралуу уккан. Белгисиз манасчынын оозунан ал «Көкөтөйдүн ашы» деген эпостун бир эпизодун жазып алган. Өз ишинин маанисин түшүнгөн Ч. Валиханов «Ысык-Көлгө сапардын күндөлүгүндө» мындай деп жазган: «Бул, сыягы, кагазга түшүрүлгөн биринчи кыргыз сөзү болушу мүмкүн. Мен бул чыгарманы которуу менен алектенип жатам жана чыгыш таануучуларды буга чейин таптакыр белгисиз болгон тил менен тааныштыруу үчүн кичинекей сөздүк түзгүм келет». Ошентип, Ч. Валиханов эпостун тексттерин жазып алуунун башатын түзүп, жазылган үзүндүнү орус тилине которгон [5, 30-б.].

Кыргыздардын оозеки эл чыгармачылыгын жыйноо жана изилдөөдө көрүнүктүү түрколог окумуштуу В.В.Радлов (1837–1918) чоң роль ойногон. Ал өзүнүн илимий ишмердүүлүгүн түрк тилдерин изилдөөгө, түрк элдеринин лингвистикалык, этнографиялык

жана фольклордук материалдарын чогултууга арнаган [3, 94-б.]. В.В.Радлов Кыргызстан аймагына эки жолу илимий сапар менен келип, кыргыз элинин жашоосун жана турмушун изилдеген. 1869-жылы Ысык-Көлдө узак убакыт болуп, Сарыбагыш уруусунан чыккан манасчыдан «Манас» эпосунун текстин жазып алган: жалпы 12 454 саптан турган бөлүктөр — үчилтиктин бардык бөлүктөрүн камтыган 9449 сап «Манас» тууралуу жана 3005 сап башка уламыштар. Ал кыргыз талааларына болгон сапарлары жана эпосту жазып алуусу тууралуу кеңири маалыматтарды жарыялаган: «Бул элдин бай эпикалык поэзиясы мага мол түшүм берди, ал лингвист үчүн гана эмес, мифтерди жана элдик поэзияны изилдөөчүлөр үчүн да абдан кызыктуу. Кыргыздарда эпос толук маанисинде гүлдөп турат» [3, 89-б.]. Окумуштуу 15 жылдан ашык убакыт бою жыйнаган материалдарын иштеп чыгып, текшерип, системалаштырып, 1885-жылы Санкт-Петербургда кыргыз тилинде орус транскрипциясы менен басып чыгарган, кийин Лейпцигге немис тилинде өз котормосу менен жарыялаган. Кийинчерээк анын биринчи бөлүгүн орус тилине да которгон. Бул басылмалар замандаштары тарабынан дароо жогору бааланган.

В.В.Радлов тарабынан жарыяланган «Манас» эпосунун чыгышынан бери 100 жылдан ашык убакыт өтсө да, бул эмгектер маанисин жоготпостон, тескерисинче өзгөчө баалуулукка ээ болду. Азыркы изилдөөчүлөр 150 жыл мурдагы кыргыз тилинин абалы жана эпикалык салт жөнүндө дал ушул материалдар аркылуу баа бере алышат.

Өткөн кылымдын аягында дагы бир белгилүү орус түркологу В.В.Бартольд Манас тууралуу эки уламышты жазып алып, Манастын мазарынын жазуусуна өз чечмелөөсүн сунуштаган [3, 200-б.].

Белгилүү венгр чыгыш таануучусу Г.Алмаши 1911-жылы кыргыз тилинде, немисче сап аралык котормосу жана түшүндүрмөлөрү менен «Манастын уулу Семетей менен коштошуу» деген эпизодду жарыялаган. Бул эпизод ага чейин жазылып алынган эмес [6, 120-б.].

Революциядан кийин «Манас» эпосунун варианттарын жыйноо жана жазып алуу. Революциядан кийинки алгачкы жылдары, 1922-жылдан тартып, белгилүү манасчы Сагымбай Орозбаковдон «Манасты» жазып алуу иши менен кыргыз фольклористи, оозеки эл чыгармачылыгын жыйноочу, кыргыз этнографиясын, тарыхын жана маданиятын изилдөөгө чоң салым кошкон Каюм Мифтахов (1892–1949) алектенген. Жазуу араб графикасынын негизинде жүргүзүлгөн. Ушул окумуштуунун аркасында «Манастын» эң толук жана эң көркөм варианттарынын бири бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган [1, 113-б.].

Бирок бул улуу манасчыдан баатырдык эпосту толук кандуу жазып алуу ишинин негизги бөлүгүн башка фольклорист — акын, жомокчу, манасчы жана кыргыз фольклорун жыйноочусу Ибраим Абдырахманов (1888–1967) аткарган. Анын эмгеги өтө зор. Ал эпостун текстин мүмкүн болушунча так жазып алууга аракет кылган: «Жазуу учурунда манасчы ар бир жазылган эпизодду кайра угуп чыгып, зарыл болгон тактоолорду киргизчү. Кээде айрым эпизоддорду кайрадан ырдап берип, кайра жазып алууну талап кылган учурлар да болгон» [7, 177-б.]. Тилекке каршы, И. Абдырахманов бала кезинен эле өзгөчө импровизациялык жөндөмгө ээ болгон Сагымбай Орозбаковдон үчилтиктин биринчи бөлүгү — «Манас» бөлүгүн гана жазып алууга жетишкен. Манасчынын оор илдетке чалдыгып, 1930-жылы каза болуп калышы «Чоң казат» эпизодунун аяк жагын жана акыркы цикл — «Манастын кичи казатын» толук жазып алууга тоскоол болгон. Бул бөлүк башкы каармандын өлүмү менен аяктайт. И. Абдырахманов ошондой эле манасчы Саякбай Каралаевден да «Манастын» вариантын жазып алган [8, 190-б.].

«Манас» тексттерин жыйноо иши XX кылымдын 30–40-жылдарында, Кыргыз тил жана жазуу институту түзүлгөндөн кийин, кыйла системалуу мүнөзгө ээ боло баштаган. Бирок ошол учурда да кыргыз фольклористтеринде фольклордук тексттерди жазып алуунун так эрежелери боюнча жетиштүү билим да, керектүү жаздыруу техникасы да

болгон эмес. Мындан тышкары, айтылган эпостордун көлөмү өтө чоң болгондуктан, изилдөөчүлөр аны башынан аягына чейин угуп чыгып, андан соң жазып алып, кайра текшерүүгө көп учурда мүмкүнчүлүк таба алышкан эмес. Ошого карабастан, бардык кыйынчылыктарга карабай, алар ар түрдүү манасчылардан «Манас», «Семетей» жана «Сейтек» үчилтигине тиешелүү 4 миллиондон ашык сапты жазып алышкан. Эпосту жазып алуу иши бүгүнкү күндө да улантылууда [9, 97-6].

Кыргызстандын Тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондунда революциядан кийинки жылдары чогултулган «Манас» эпосуна байланыштуу бардык материалдар сакталууда. Алардын ичинен негизги орунду Сагымбай Орозбаковдун варианты (ал үчилтиктин биринчи бөлүгү — «Манасты» гана аткарган) жана Саякбай Каралаевдин варианты (анын оозунан үчилтиктин толук варианты — «Манас», «Семетей», «Сейтек» жазылып алынган) ээлейт. Бул эки манасчынын варианттары жалпы таанылган классикалык варианттар болуп эсептелет.

Ошондой эле бул фонддо башка белгилүү манасчылардан жазылып алынган варианттар да сакталган: Байымбет Абдрахманов (Тоголок Молдо), Молдобасан Мусулманкулов, Шапак Ырысмендиев, Багыш Сазанов, Ибраим Абдырахманов, Мамбет Чокморов. Бирок алардын варианттары сюжеттерди, эпизоддорду жана каармандарды терең жана көркөм иштеп чыгуу жагынан Орозбаков менен Каралаевдин варианттарына тең келе бербейт [1, 50-6].

XX кылымда техникалык каражаттардын өнүгүшү менен эпосту аудио жана кийинчерээк видео форматта жаздыруу мүмкүнчүлүгү пайда болгон. Бул оозеки мурасты сактоодо жаңы этапты баштап, эпостун тексттик мазмунун гана эмес, манасчынын үнүн, интонациясын, эмоциялык абалын жана аткаруучулук чеберчилигин да сактоого шарт түзгөн. Мындай жаздыруулар эпостун жандуу табиятын толук чагылдырууга мүмкүндүк берди. Кыргызстанда “Манас” эпосун системалуу түрдө жаздыруу иши мамлекеттик деңгээлде жүргүзүлүп, телерадио тармагы аркылуу кеңири өнүккөн. Бул багытта Улуттук телерадиоберүү корпорациясы тарабынан түзүлгөн архивдик фонддор, айрыкча “Алтын казына” фонду, өзгөчө маанилүү роль ойногон. Фонддо белгилүү манасчылардын эпосту айтуудагы жандуу аткаруулары сакталууда.

Эпосту жаздыруу ишинде залкар манасчылардын чыгармачылыгы өзгөчө орунду ээлейт. Айрыкча Саякбай Каралаев сыяктуу улуу манасчылардын аткаруулары эпикалык салттын классикалык үлгүсү катары бааланат. Анын айтуусунда эпостун кеңири варианттары жазылып алынып, кыргыз маданиятынын баалуу мурасы катары Улуттук каналдын архивинде сакталууда [10].

“Жандуу эпос” түшүнүгү жана анын өзгөчөлүктөрү. “Жандуу эпос” түшүнүгү эпикалык чыгарманын оозеки аткаруу процессинде жаралуучу динамикалык жана чыгармачылык мүнөзүн билдирет. Оозеки салтта эпос туруктуу текст катары эмес, ар бир аткарууда жаңыланып турган көркөм чыгарма катары жашайт. Мындай өзгөчөлүк эпикалык мурастын узак убакыт бою сакталып келүүсүнүн негизги факторлорунун бири болуп саналат.

«Жандуу эпостун» негизги белгилеринин бири — импровизациялык мүнөзү. Манасчы эпосту айтууда даяр текстке гана таянбастан, сюжеттик окуяларды кеңейтип, жаңы эпизоддорду кошуп, көркөм образдарды байытып турат. Бул процессте манасчынын чыгармачылык ой жүгүртүүсү, турмуштук тажрыйбасы жана көркөм чеберчилиги чоң роль ойнойт [2, 120-6].

Дагы бир өзгөчөлүгү — аткаруучу менен угармандын ортосундагы түз байланыш. Манасчы эпосту айтууда аудиториянын кабыл алуусуна жараша баяндоонун ыргагын, мазмунун жана көркөм каражаттарын өзгөртүп турат. Мындай өз ара байланыш аткаруунун эмоционалдык таасирин күчөтүп, эпостун жандуу мүнөзүн камсыз кылат.

Ошондой эле «жандуу эпос» аткаруу кырдаалына жараша өзгөрүп турат. Коомдук шарттардын, тарыхый мезгилдин жана маданий баалуулуктардын өзгөрүшү эпостун мазмунуна таасир этет. Натыйжада эпикалык чыгарма ар бир доордо жаңы мазмундук жана идеялык өңүттөр менен толукталып олтурат. Жандуу аткарууда манасчынын жеке чыгармачылык стили өзгөчө мааниге ээ. Ар бир манасчы эпосту айтууда өзүнүн интонациясын, баяндоо ыкмасын жана көркөм каражаттарын колдонуп, эпостун өз алдынча вариантын жаратат. Бул көрүнүш эпикалык салттын көп варианттуулугун жана байлыгын шарттайт.

Мындан тышкары, «жандуу эпос» элдин тарыхый эс тутумун жана маданий тажрыйбасын сактоонун маанилүү каражаты болуп эсептелет. Эпостун мазмунунда элдин тарыхы, дүйнө таанымы, адеп-ахлактык баалуулуктары жана социалдык мамилелери чагылдырылып, муундан-муунга өткөрүлүп келет. Жандуу эпостун дагы бир маанилүү өзгөчөлүгү — анын синкреттик мүнөзү. Эпосту аткарууда сөз өнөрү, музыка, интонация, мимика жана актердук чеберчилик бирдикте колдонулат. Бул жагдай манасчылык өнөрдү көп кырдуу көркөм искусство катары кароого мүмкүндүк берет [2, 25-б.].

«Манас» эпосу жандуу эпостун эң толук жана классикалык үлгүсү катары фольклористикалык илимде өзгөчө орунду ээлейт. Ал кылымдар бою оозеки салтта жашап, ар бир манасчынын аткаруусунда кайра жаралып турган динамикалуу көркөм система болуп саналат. Бул жагынан алганда «Манас» туруктуу текст эмес, ар бир аткаруу актында жаңыланып, өнүгүп турган жандуу маданий организм катары мүнөздөлөт. Эпостун жандуу мүнөзү биринчи кезекте анын вариативдүүлүгүндө көрүнөт. «Манастын» бирдиктүү, өзгөргөс текстти жок; тескерисинче, ар бир манасчы эпосту өзүнүн чыгармачылык мүмкүнчүлүгүнө жараша кайра иштеп чыгып, өз алдынча вариантын жаратат [4, 45-б.]. Мисалы, белгилүү манасчылар — Саякбай Каралаев, Сагымбай Орозбаков, Шаабай Азизов — ар бири «Манасты» айтууда сюжеттик түзүлүшү, образдар системасы жана баяндоо стили боюнча айырмаланган варианттарды түзүшкөн. Бул көрүнүш эпостун жандуу табиятын жана анын чыгармачылык эркиндикке негизделгенин далилдейт.

«Манас» эпосунун «жандуу эпос» катары негизги белгилеринин бири — импровизациялык мүнөзү. Манасчы эпосту айтууда даяр текстти жаттап айтуудан алыс болуп, окуяларды кеңейтип, кээ бир учурларда жаңы эпизоддорду жаратып, каармандардын образдарын тереңдетет. Импровизация процесси эпостун мазмунун байытып гана тим болбостон, аны ар бир аткарууда актуалдаштырып, угармандар үчүн жаңыча кабыл алууга шарт түзөт [4, 88-б.].

«Жандуу эпос» катары «Манастын» өзгөчө сапаттарынын бири — аткаруучу менен угармандын ортосундагы жандуу байланыш. Манасчы эпосту айтууда аудиториянын эмоционалдык абалына жараша баяндоонун ыргагын, тонун жана мазмундук басымдарын өзгөртүп турат. Угармандардын реакциясы (кубаттоо, таң калуу, коштоп угуу) аткарууга түздөн-түз таасир этет. Натыйжада эпос жекече чыгарма болбостон, коллективдик руханий тажрыйбага айланат. Ошондой эле «Манас» эпосу тарыхый-коомдук шарттарга жараша өзгөрүп турган жандуу система болуп саналат. Ар бир доордун манасчылары эпостун мазмунуна өз мезгилинин идеяларын, баалуулуктарын жана түшүнүктөрүн белгилүү деңгээлде киргизишкен. Мунун натыйжасында «Манас» эпосу бир эле учурда тарыхый эс тутумду сактоочу жана ошол эле учурда өзгөрүп туруучу маданий текст катары кызмат кылат [6, 108-б.].

«Жандуу эпос» катары «Манастын» дагы бир маанилүү өзгөчөлүгү — манасчынын жеке стилинин ролу. Ар бир манасчы эпосту айтууда өзүнүн интонациясын, үн диапазонун, баяндоо манерасын жана көркөм каражаттарын колдонуп, өзгөчө аткаруучулук мектепти түзөт. Бул көрүнүш манасчылык өнөрдүн мурастуулугун сактоо менен бирге анын ички көп түрдүүлүгүн камсыз кылат. Мындан тышкары, «Манас» эпосу синкреттик мүнөзгө ээ жандуу көркөм система катары көрүнөт. Аны аткарууда сөз өнөрү менен катар музыкалык

ритм, интонация, мимика, жест жана актердук элементтер кеңири колдонулат. Манасчы эпосту жөн гана айтып бербестен, аны “жашап”, образдарды көркөм түрдө жандандырат. Ушунун негизинде эпос угармандын аң-сезимине күчтүү эмоционалдык таасир тийгизет [6, 180-б.].

Азыркы мезгилде «Манас» эпосун аудио жана видео форматта жаздыруу анын жандуу табиятын толук чагылдыра албаса да, манасчылык өнөрдүн негизги өзгөчөлүктөрүн сактоодо маанилүү роль ойнойт. Мындай жаздыруулар манасчылардын аткаруучулук өзгөчөлүктөрүн, импровизациялык ыкмаларын жана көркөм стилин изилдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт. Айрыкча УТРКнын «Алтын казына» фондунда сакталган материалдар «Манас» эпосун жандуу эпос катары илимий изилдөөнүн баалуу булагы болуп эсептелет.

«Манас» эпосу жандуу эпостун бардык негизги белгилерин өзүндө камтыган уникалдуу маданий феномен болуп саналат. Ал импровизацияга негизделген, вариативдүү, аткаруучу менен аудиториянын өз ара аракеттенүүсүндө жаралган жана тарыхый шарттарга жараша өнүгүп турган көркөм система катары кыргыз элинин руханий дүйнөсүнүн өзөгүн түзөт [1, 110-б.]. Ошентип, жандуу эпос эпикалык мурастын жандуу, өзгөрмөлүү жана чыгармачылык табиятын чагылдырган маданий феномени катарында каралат. Ал манасчылык өнөрдүн үзгүлтүксүз өнүгүшүнө шарт түзүп, кыргыз элинин руханий баалуулуктарын сактоодо маанилүү кызмат аткарат.

Жандуу эпостун манасчылык өнөрдүн өнүгүшүнө тийгизген таасири. Жандуу эпос манасчылык өнөрдүн өнүгүшүндө негизги фактор катары кызмат кылат. Ал манасчылардын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтип, эпикалык салттын үзгүлтүксүз өнүгүшүнө шарт түзөт.

Биринчи кезекте, жандуу аткаруу манасчылардын импровизациялык чеберчилигин өнүктүрөт. Манасчы эпосту жаттап айтуудан тышкары, сюжеттик линияларды өзгөртүп, жаңы образдарды киргизип, көркөм баяндоону байытып турат [6, 20-б.].

Экинчиден, архивдик жаздыруулар жаңы муундагы манасчылар үчүн окуу материалы катары кызмат кылат. Алар белгилүү манасчылардын аткаруусун угуп, манас айтуунун стилин жана ыкмаларын өздөштүрө алышат.

Үчүнчүдөн, медиа каражаттары аркылуу манасчылык өнөрдүн жайылышы анын коомдогу ролун күчөтүп, маданий идентификациянын калыптанышына таасир этет.

Ошондой эле жандуу эпостун жаздырылышы манасчылык өнөрдү илимий изилдөөгө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачты. Изилдөөчүлөргө аткаруунун өзгөчөлүктөрүн, тилдик структурасын жана көркөм каражаттарын комплекстүү түрдө талдоого мүмкүнчүлүктөр түзүлдү.

УТРКнын «Алтын казына» фондусуна Саякбай Каралаевдин Манас айтуусунун аудио жана видео жаздыруусу 1960-жылдан тарта жаздырылып, азыркы учурда фонддун казынасында сакталуу жана аудио форматы басымдуулук кылат. Ал эми "Манас" эпосу Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча. Уркаш Мамбеталиевдин айтуусунда. УТРКнын “Алтын казынасына” 1992-1993-жылдары жазылып алынган.

Архивдик жаздыруунун маданий мааниси. Архивдик жаздыруулар маданий мурастын бир нече аспектин камсыз кылат:

1. Тарыхый жана илимий баалуулук. Жаздыруулар манасчылык салттын жана жандуу эпостун эволюциясын, ар кандай доордо аткарылган варианттарын изилдөөгө шарт түзөт. Изилдөөчүлөр белгилүү манасчылардын стиль, интонация жана баяндоо ыкмаларын салыштырып, эпостун өзгөрүүлөрүн жана жаңы элементтеринин киргизилүүсүн изилдей алышат.

2. Көркөмдүк жана эстетикалык мааниси. Жандуу аткаруунун үнү, ритмикасы, музыкалык кошумчалары жана манасчынын эмоционалдык чеберчилиги эпостун көркөм эстетикасын сактап калат. Мындай жаздырууларды угуу аркылуу жаңы муундар манас айтуунун техникаларын жана көркөм ыкмаларды өздөштүрө алышат.

3. Маданий идентификация жана улуттук аң-сезим. Архивдик жаздыруулар кыргыз элинин улуттук баалуулуктарын жана маданий коддорун сактоого жардам берет. Бул материалдар манасчылык өнөрдүн коомдогу ордун бекемдеп, улуттук өзгөчөлүктү коргоого өбөлгө түзөт. Аудитория ар дайым манасчылык салттын жандуу версиясын угуп, кыргыз маданияты менен байланышын бекемдей алат.

4. Кийинки муундар үчүн окуу жана методикалык материал. Архивдик жаздыруулар манасчылык өнөрдү үйрөнүүчү окуу куралы катары да кызмат кылат. Жаңы манасчылар залкар манасчылардын аткаруусун угуп, алардын көркөм чеберчилигин, сюжеттик интонациясын жана баяндоо стилин өздөштүрө алышат. Ошентип, салт үзгүлтүксүз өнүгүп, жаңы чыгармачылык тажрыйбаларды жаратууга шарт түзүлөт.

5. Эл аралык таануу жана маданий дипломатия. Архивдик материалдар кыргыз маданиятын дүйнө коомчулугуна таанытууга да мүмкүндүк берет. Эл аралык фестивалдар, көргөзмөлөр жана изилдөө программалары аркылуу “Манас” эпосу глобалдык аудиторияга жеткирилет, кыргыз маданиятынын өзгөчөлүгү жана баалуулугу таанылат [11, 33-6].

Мындан тышкары, архивдик жаздыруулар техникалык жактан узак мөөнөттүү сактоо мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат. Үн жана видео жазууларынын санариптик форматтары менен сакталуусу эпостун жоголуп кетүү коркунучун азайтат жана изилдөөлөрдө оңой жеткиликтүүлүк түзөт. Бул жагдай оозеки чыгармаларды келечек муунга өткөрүүдө жана маданий мурастарды өнүктүрүүдө чоң мааниге ээ [10].

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, «Манас» эпосу - кыргыз элинин тарыхын, дүйнө таанымын, руханий баалуулуктарын камтыган улуу оозеки мурас болуп эсептелет. Бул эпос кылымдар бою манасчылар тарабынан муундан муунга оозеки түрдө жеткирилип, ар бир доордо жаңы көркөм өңүттөр менен байытылып келген. Ушул жагынан алганда манасчылык өнөр эпостун жашап турушунун негизги булагы болуп, элдин руханий дүйнөсүнүн ажырагыс бөлүгү катары калыптанган.

XX кылымдан баштап «Манас» эпосун жаздырып алуу иши системалуу түрдө жүргүзүлүп, анын көптөгөн варианттары кагаз бетине түшүрүлдү. Бул аракет эпостун мазмунун сактап калууга чоң өбөлгө түзгөнү менен, жандуу аткаруунун үн, интонация, ритм, эмоция сыяктуу маанилүү өзгөчөлүктөрүн толук камтый алган эмес. Ошондуктан эпосту аудио жана видео форматта жаздыруу зарылдыгы келип чыккан.

Мына ушундай шартта Кыргыз Республикасынын Улуттук телерадиоберүү корпорациясынын алдындагы Алтын казына фонду өзгөчө мааниге ээ болуп калды. Бул фонд «Манас» эпосунун жандуу аткарылышын сактоо менен манасчылык өнөрдүн табигый формасын келечек муундарга жеткирүүгө мүмкүндүк түзөт. Архивдик жаздыруулар аркылуу эпостун тексттик мазмуну гана эмес, анын көркөм аткаруучулук өзгөчөлүктөрү да толук сакталууда.

Мындай материалдар манасчылык өнөрдүн өнүгүшүнө түздөн-түз таасир этет. Кийинки муундагы манасчылар улуу устаттардын айтуусун угуу аркылуу өз чеберчилигин өркүндөтүп, салтты улантышат. Натыйжада «жандуу эпос» салты үзгүлтүксүз жашап, жаңыланып турат.

Демек, «Манас» эпосун жаздырып алуу тарыхы жана аны архивдик фонддордо сактоо — бул улуттук мурасты коргоо менен гана чектелбестен, манасчылык өнөрдүн өнүгүшүн камсыз кылган маанилүү фактор болуп эсептелет. Ал эми “Алтын казына” фонду ушул процесстин борбордук звеносу катары кыргыз элинин руханий байлыгын сактоодо жана жайылтууда өзгөчө орду бар уникалдуу маданий казына болуп саналат.

Адабияттар:

1. «Манас» энциклопедиясы. – Бишкек, 1995. 1-том – 440 б.
2. Жусупов К. Эпикалык мурас жана оозеки салт / К. Жусупов. – 2004. – 250 б.

3. Радлов В. В. Образцы народной литературы / В. В. Радлов – СПб., 1885. – 170 с.
4. Собрание историй «Маджму ат-таварих». – Л., 1960. – 188 с.
5. Валиханов Ч.Ч. Сочинения. XXIX том / Ч.Ч. Валиханов. – СПб., 1904. – 628 с.
6. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун варианттуулугу / Э. Абдылдаев. – Бишкек, 2008. – 300 б.
7. Исаков А. Оозеки чыгармачылык жана импровизация / А. Исаков. – Бишкек, 2015. – 280 б.
8. Мусаев С.М. Проблемы публикации текстов «Манаса» / С.М. Мусаев. – М., 1977. – 287 с.
9. Абакиров К. “Манас” таануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү / К. Абакиров. – Үрүмчү: Шинжаң «Манас» изилдөө борбору, 2016. – 377 б.
10. УТРК. Кыргыз радиосу жана телевидениесинин архивинен Опись №36 Дело № 48 Дата: 1960-жж. Материал: (Саякбай Каралаев Манас айтуусу)
11. Героический эпос кыргызов «Манас, Семетей, Сейтек»: сайт. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://manas-discovery.kg/wp-content/uploads/2025/04/geroicheskiy_epos.doc.pdf
12. Оторбаев Б.К. Манасчылар жана алардын чыгармачылыгы, эпостун поэтикасы / Б.К. Оторбаев // Эл агартуу. – Б., 2022. – №9-10. С. 43-48